

ISSN 2518-1483 (Online),
ISSN 2224-5227 (Print)

2017 • 6

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

REPORTS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ЖУРНАЛ 1944 ЖЫЛДАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ЖУРНАЛ ИЗДАЕТСЯ С 1944 г.
PUBLISHED SINCE 1944

Б а с р е д а к т о р ы
х.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі **М.Ж. Жұрынов**

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

Адекенов С.М. проф., академик (Қазақстан) (бас ред. орынбасары)
Величкин В.И. проф., корр.-мүшесі (Ресей)
Вольдемар Вуйцик проф. (Польша)
Гончарук В.В. проф., академик (Украина)
Гордиенко А.И. проф., академик (Белорус)
Дука Г. проф., академик (Молдова)
Илолов М.И. проф., академик (Тәжікстан),
Леска Богуслава проф. (Польша),
Локшин В.Н. проф. чл.-корр. (Қазақстан)
Нараев В.Н. проф. (Ресей)
Неклюдов И.М. проф., академик (Украина)
Нур Изура Удзир проф. (Малайзия)
Перни Стефано проф. (Ұлыбритания)
Потапов В.А. проф. (Украина)
Прокопович Полина проф. (Ұлыбритания)
Омбаев А.М. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Өтелбаев М.О. проф., академик (Қазақстан)
Садыбеков М.А. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Сатаев М.И. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Северский И.В. проф., академик (Қазақстан)
Сикорски Марек проф. (Польша)
Рамазанов Т.С. проф., академик (Қазақстан)
Такибаев Н.Ж. проф., академик (Қазақстан), бас ред. орынбасары
Харин С.Н. проф., академик (Қазақстан)
Чечин Л.М. проф., корр.-мүшесі (Қазақстан)
Харун Парлар проф. (Германия)
Энджун Гао проф. (Қытай)
Эркебаев А.Э. проф., академик (Қырғыстан)

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының баяндамалары»

ISSN 2518-1483 (Online),

ISSN 2224-5227 (Print)

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» Республикалық қоғамдық бірлестігі (Алматы қ.)
Қазақстан республикасының Мәдениет пен ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде 01.06.2006 ж.
берілген №5540-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 2000 дана.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., 220, тел.: 272-13-19, 272-13-18,
http://nauka-nanrk.kz_reports-science.kz

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2017

Типографияның мекенжайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Муратбаева көш., 75.

Главный редактор
д.х.н., проф., академик НАН РК **М. Ж. Журинов**

Редакционная коллегия:

Адекенов С.М. проф., академик (Казахстан) (зам. гл. ред.)
Величкин В.И. проф., чл.-корр. (Россия)
Вольдемар Вуйцик проф. (Польша)
Гончарук В.В. проф., академик (Украина)
Гордиенко А.И. проф., академик (Беларусь)
Дука Г. проф., академик (Молдова)
Илолов М.И. проф., академик (Таджикистан),
Леска Богуслава проф. (Польша),
Локшин В.Н. проф. чл.-корр. (Казахстан)
Нараев В.Н. проф. (Россия)
Неклюдов И.М. проф., академик (Украина)
Нур Изура Удзир проф. (Малайзия)
Перни Стефано проф. (Великобритания)
Потапов В.А. проф. (Украина)
Прокопович Полина проф. (Великобритания)
Омбаев А.М. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Отелбаев М.О. проф., академик (Казахстан)
Садыбеков М.А. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Сатаев М.И. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Северский И.В. проф., академик (Казахстан)
Сикорски Марек проф., (Польша)
Рамазанов Т.С. проф., академик (Казахстан)
Такибаев Н.Ж. проф., академик (Казахстан), зам. гл. ред.
Харин С.Н. проф., академик (Казахстан)
Чечин Л.М. проф., чл.-корр. (Казахстан)
Харун Парлар проф. (Германия)
Энджун Гао проф. (Китай)
Эркебаев А.Э. проф., академик (Кыргызстан)

Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан»

ISSN 2518-1483 (Online),

ISSN 2224-5227 (Print)

Собственник: Республиканское общественное объединение «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан №5540-Ж, выданное 01.06.2006 г.

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г.Алматы, ул.Шевченко, 28, ком.218-220, тел. 272-13-19, 272-13-18

<http://nauka-nanrk.kz> reports-science.kz

©Национальная академия наук Республики Казахстан, 2017 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г.Алматы, ул.Муратбаева, 75

E d i t o r i n c h i e fdoctor of chemistry, professor, academician of NAS RK **M.Zh. Zhurinov****E d i t o r i a l b o a r d :****Adekenov S.M.** prof., academician (Kazakhstan) (deputy editor in chief)**Velichkin V.I.** prof., corr. member (Russia)**Voitsik Valdemar** prof. (Poland)**Goncharuk V.V.** prof., academician (Ukraine)**Gordiyenko A.I.** prof., academician (Belarus)**Duka G.** prof., academician (Moldova)**Ilolov M.I.** prof., academician (Tadjikistan),**Leska Boguslava** prof. (Poland),**Lokshin V.N.** prof., corr. member. (Kazakhstan)**Narayev V.N.** prof. (Russia)**Nekludov I.M.** prof., academician (Ukraine)**Nur Izura Udzir** prof. (Malaysia)**Perni Stephano** prof. (Great Britain)**Potapov V.A.** prof. (Ukraine)**Prokopovich Polina** prof. (Great Britain)**Ombayev A.M.** prof., corr. member. (Kazakhstan)**Otelbayv M.O.** prof., academician (Kazakhstan)**Sadybekov M.A.** prof., corr. member. (Kazakhstan)**Satayev M.I.** prof., corr. member. (Kazakhstan)**Severskyi I.V.** prof., academician (Kazakhstan)**Sikorski Marek** prof., (Poland)**Ramazanov T.S.** prof., academician (Kazakhstan)**Takibayev N.Zh.** prof., academician (Kazakhstan), deputy editor in chief**Kharin S.N.** prof., academician (Kazakhstan)**Chechin L.M.** prof., corr. member. (Kazakhstan)**Kharun Parlar** prof. (Germany)**Endzhun Gao** prof. (China)**Erkebayev A.Ye.** prof., academician (Kyrgyzstan)**Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.****ISSN 2224-5227****ISSN 2518-1483 (Online),****ISSN 2224-5227 (Print)**

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan N 5540-Ж, issued 01.06.2006

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of.219-220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,

<http://nauka-nanrk.kz> / reports-science.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2017

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

REPORTS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 2224-5227

Volume 6, Number 316 (2017), 260 – 266

UDC 82-1/-9

Ph.D., Associate Professor B.S. Abjet, GSR Research Institute of Turkology,
PhD doctoral student M.B. Shaykhystamova,
JSR Research Institute of Turkology,
International Kazakh-Turkish university of H. A. Yasavi
83_malika@mail.ru

DEVELOPMENT OF THE GENRE OF SAGI IN TURKISH PEOPLE
AND ITS IMPACT ON GENRE OF ARCHAIC EPOS

Abstract. The article describes the rapidly spreading in its time widespread heroic genre among the ancient Turkish people, who recently switched to the genre of the Eastern saga slowed down its development. It is about the influence of developed Arab and Persian literature in the Turkish peoples, adapted to a settled way of life. For example, legends about fairies, giants or dragons must be found in the legends of the Uzbek people. Heroes of the heroes conquer them and restore peace in the state. It can also be noted that in the Kazakh epic heroes are fighting real batyrs, and in Uzbeks they are fighting with mythical characters. Often found among the Turkish peoples, the legend of "Korula" also has its origin in the Tajik people. Coming to the Kazakhs through Central Asia, this poetry has retained mythical characters. In the Kazakh version of this legend, such subjects as the struggle of the protagonist with the giant, the help of the fairies are very similar, that is, the motives corresponding to the Turkish and Iranian tales are delving into. Data are given on the influence of handwritten literature on the oral.

Key words: Turkish peoples, saga, archaic epic, genre, mythical character, East, West, Central Asia, poem, folklore.

ӘОЖ 82-1/-9

Б.С.Әбжет¹, М.Б.Шайхыстамова²

¹Ф.ғ.к., доцент, Түркология ҒЗИ-ның жетекші ғылыми қызметкері;

²PhD докторант, Түркология ҒЗИ-ның кіші ғылыми қызметкері
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДА ҚИССА ЖАНРЫНЫҢ ДАМУЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ АРХАИКАЛЫҚ ЭПОС ЖАНРЫНА ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ

Аннотация. Мақалада байырғы түркі жұртында кең дамыған қаһармандық эпос жанрының кейінгі кезде Шығыстық қисса жанрының келуімен бұрынғы қарқынды дамуының тежеуге ұшырай бастағандығы туралы баяндалады. Отырықшылыққа бейімделген түркі халықтарына дамыған араб және парсы әдебиетінің әсері болғандығы жайлы сөз қозғайды. Мысалы, өзбек халқының дастандарында міндетті түрде пері, дәу немесе айдаһар кездесіп отырады. Батыр соларды жеңіп елге тыныштық орнатады. Қазақ эпосында батыр шынайы батырлармен соғысып жүрсе, өзбектерде мифтік персонаждардың жиі ұшырасып отыратындығын көреміз. Түркі халықтарының көпшілігінде кездесетін «Көроғлы» дастаны сонымен бірге тәжік халқында да жырланған. Орта Азия арқылы қазаққа енген бұл жырда мифтік персонаждар сақталған. Осы жырдың қазақша нұсқасында басты кейіпкердің дәумен соғысы, перінің қыздарының көмектесуі сияқты сюжеттер ұшырасады, түркі және иран ертегілеріне тән мотивтер қазақ эпосына да кіріккен. Жазба әдебиеттің ауыз әдебиетіне тигізген әсері туралы сөз қозғалады.

Тірек сөздер: Түркі халықтары, қисса, архаикалық эпос, жанр, мифтік персонаж, Шығыс, Батыс, Орта Азия, жыр, фольклор.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Шығыс пен Батыстың жазба әдебиетінің ықпалы негізінде қазақ жазба әдебиеті де қарқынды дами бастады. Сонымен қатар фольклорға да көптеген өзгерістер енді, жазба әдебиеттің ауыз әдебиетіне деген ықпалы күшейді. Фольклордың басқа

жанрлары дамығанымен бұл процесс қаһармандық, архаикалық эпостың өмірін қысқартты десе де болады. Бұл секілді өзгерістер тек түрік халықтарында ғана емес әлем елдерінің көпшілігінде болған процесс. Жазба әдебиетке өтер кезеңдегі аралық фольклор дәуірі басқа халықта да болған. Ш.Ыбыраев оғыздардың эпос жанрын зерттей келе былай дейді: «Как известно, в эпоху письменной фиксации эпоса (предположительно XIY-XVI вв.) условия жизни огузов изменились (полный переход от кочевого образа жизни к оседлому и др.). Процесс развития старого эпоса завершился; его внутренняя структура претерпевает определенное изменение. И это не сводится к влиянию письменной литературы (оно не значительно в тексте). Эпос замкнулся в своей стилиевой системе. Сохраняя архаические черты как по языку, так и по содержанию, он как бы исчерпывает свои традиционные возможности, тем самым упрощает свой стиль»[1, 63].

Шығыс әдебиеттің әсерінен қазақ фольклорына ортағасырлық прозалық шығармалар аударылып, ақындар жырға қосып жатты. Әсіресе, «Мың бір түн», «Тотынама», «Бақтиярнама» секілді шығыстық тәмсілдерден ауысқан мифтік персонаждар қазақ жырларына әсер еткендігін де аңғарамыз. Бұл бұрынғы қазақтың жыршылық дәстүріне кері әсер етіп, шығыстық үлгідегі қисса жанрының дамуына жол ашты. Салыстырмалы түрде алып қарағанда өзбек әдебиетінің әсері көбірек тиген көшпелі қарақалпақ халқының эпосынан Орта Азиялық дастандарға тән шытырман оқиғалы сюжеттің көбірек енгендігі байқалады. Мысалы, қазақтың «Қобыланды батыр» атты қаһармандық эпосында мифтік персонаждармен соғысу оншалықты көп орын алмаған. Тіпті жоқ деуге болады, онда батыр елге төнген қауіпті сезініп жауға аттанады, демек эпостың сюжеті нақты сыртқы жаулармен соғысуға, елді жаудан қорғауға құрылған. Ал, қарақалпақтардың «Қобылан» жырында мифтің элементтері жиі кездесіп отырады.

Қазақтың қаһармандық жырына қарағанда қарақалпақтарда сонымен қатар Орта Азия халықтарының эпостарында дәумен, диюмен, айдаһармен соғысу мотиві айрықша орын алады. Жырда реалды оқиғалардан көрі мифологиялық кейіпкерлер көбірек ұшырасып отырады. Ол турасында қарақалпақ ғалымы И.Т.Сагитов та өз монографиясында ертегілік персонаждар жиі ұшарасатындығы жайлы былай дейді: «Судя по идейному содержанию каракалпакских эпических сказаний, реалистическому отражению в них подлинных событий, можно полагать, что сказания создавались в более позднюю эпоху. Мифологические элементы, например образцы дивов Алангасара Алып-дэу («Кобылан»), мифической птицы Бильбиль-гоя («Шарьяр»), старухи-колдуньи («Ер Зиуар») и другие имеют немало черт обыкновенных людей.

Наряду с древнейшими мифологическими мотивами, связанными еще с шаманством, поклонением духам предков, («аруахам»), различными жертвоприношениями и другими обрядами, многие мифические элементы появились под влиянием исламской религии (пророки, святые и т.д.), однако они не характеризуют каракалпакский эпос, отличительной чертой которого, подчеркнем еще раз, является реалистичность»[2, 46].

Бұл элементтердің көпшілігі ислам діні арқылы келгендігі туралы ғалым дұрыс көрсеткен. Ислам діні арқылы тек араб әдебиетінің ықпалы ғана кіріп қойған жоқ, сонымен бірге жазба әдебиеті ерте дамыған үнді, парсы мәдениеті де кіріп, өз әсерін түркі халықтарының ауыз әдебиетіне қалдырып отырды. Исламды қазақтан бұрынырақ қабылдаған түркі халықтарының әдебиетіне ислам әдебиетінің әсерімен бірге парсы әдебиетінің де ықпалы мол болды. Соның ішінде ортағасырлық парсы прозасы арқылы енген зороастризм дініндегі персонаждар да келіп, араласып жатты.

Қазақ халқының «Қобыланды батыр» жыры мен қарақалпақтардың «Қобылан» жырының желісі бір-бірінен оншалықты алыс емес. Бірақ қазақ эпосында ертегілік сарындарға орын берілмейді, батыр қызылбас сияқты тарихи нақты кейіпкерлермен соғысады, онда мифологиялық персонаждармен соғысу ұшыраспайды. Ал, қарақалпақ жырында басты кейіпкер өз қалыңдығын алу жолында Алаңғасар Алып дәумен соғысып, оны жеңеді. Қараман атты Құртқаның ағасы ол кезде Қап тауында болады, егер ол елде болса қарындасы Құртқаны Қобланға бермейтіндігі айтылады. Жырда Қоблан ылғи да дәумен соғысып жүреді.

Қарақалпақ жырында қазаққа қарағанда мифтік элементтерінің басым екендігін көреміз. Ақша хан Қобылан батырды өлтіру үшін неше түрлі қитұрғыға барады. Хан мен биі ақылдасып, батырды аштархандық Көбіклі дәуді өлтіруге жұмсайды. Қоблан қасына қырық жігіт алып жолға шығады. Аштархан теңізінен өтпек болғанда теңізге батып кетеді. Қоблан суға батып бара жатқан қырық

нөкерін судан алып шығады, алайда аттарын құтқаруға шамасы келмей қалады. Көмекке Қызыр Лияс баба келіп қырық жігітке ат береді. Қалмақ еліне барғанмен Қобылан Көбіккі дәуді жеңе алмайды. Соғыста Көбіккі Қобланды жеңеді. Шамасы келмейтін болған соң Қоблан астындағы атын әйелі Құртқаның ағасы Қараманға хабар беруге жібереді. Хабар алысымен Қараман келіп Көбіккі дәумен соғысып, оны жеңеді.

Байқағанымыздай қарақалпақ жырының баяндалуы ертегілік сарын алып кеткен. Қиял-ғажайып ертегілердегі қаһарлы хан мен оның залым уәзірінің батырды алыс сапарға жіберу арқылы көзін жою мотиві көрініс табады.

Қарақалпақ жыры қазақ эпосынан сюжеті мен кейіпкерлер атының ұқсастығы жағынан алыс кетпеген. Алайда батырдың ылғи дәумен соғысы оны тарихи оқиғалардан мүлде алшақтатып жібергендігі көрініс табады. Қазақтың тарихи жырларын былай қойғанда, қаһармандық эпостарында да мұндай ертегілік персонаждар өте сирек ұшырасады. Ал Орта Азия халықтарының батырлық жырларында дәу, дию, айдаһар сияқты ертегілік кейіпкерлер міндетті түрде араласып отырады. Мұның өзі Орта Азия халықтарының фольклорлық шығармаларына шығыстық қисса жанрының әсері болғандығын көрсетеді.

Өзбек халқының дастандарында міндетті түрде пері, дәу немесе айдаһар кездесіп отырады. Батыр соларды жеңіп елге тыныштық орнатады. Қазақ эпосында батыр шынайы батырлармен соғысып жүрсе, өзбектерде мифтік персонаждардың жиі ұшырасып отыратындығын көреміз. Түркі халықтарының көпшілігінде кездесетін «Көрұғлы» дастаны сонымен бірге тәжік халқында да жырланған. Орта Азия арқылы қазаққа енген бұл жырда мифтік персонаждар сақталған. Осы жырдың қазақша нұсқасында басты кейіпкердің дәумен соғысы, перінің қыздарының көмектесуі сияқты сюжеттер ұшырасады, түркі және иран ертегілеріне тән мотивтер қазақ эпосына да кіріккен.

М.Ғұмарова қазақ арасына тараған «Көрұғлы» жырының нұсқалары турасында зерттей келе ол жайында былай деп жазады: «Қазақта «Көрұғлы» эпосында ертегілік сюжеттер де көп кездеседі. (Айдарханов, Жұмағазин нұсқалары), сонымен қатар «Көрұғлы» туралы ертегілер де бар, ертегіде де эпостың негізгі сюжеті сақталады. Ертегідегі Көрұғлы дәу, пері, арыстанмен алысып, ылғи жеңіп отырады, адам баласы жеңе алмаған қырық дәуді өзіне бағындырады. Қырық адам дариядан шығара алмаған жиырма кез балықты да судан шығарады.»[3, 11-12].

Орта Азия халықтарының нұсқаларында Көрұғлы батыр Қап тауына сапар шегеді: Мысалы, өзбек нұсқасында Көрұғлы Қап тауына барып Юнус-періге үйленетін тұсы бар: «Женитьба Гороглы на пери составляет сюжет дастана «Юнус-пери». Молодому хану и богатырю подобает иметь семью. Об этом, по традиции дедов, должен заботиться старший рода. Дядя Гороглы Ахмадбек собирает старцев и просит их подыскать невесту племяннику, но Гороглы объявляет собранию, что намерен жениться на Юнус-пери и собирается ехать за ней в страну Кухи Каф. Описание пути героя полно сказочной фантастики. Гороглы преодолевает бесчисленные препятствия, борется с дэвом, побеждает его и добивается его помощи. Дэв в мгновение ока переносит героя и его коня в Ирам-бог, волшебный сад, где живут пери»[2, 40-41].

Демек Орта Азия халықтарының эпостарына айдаһар, пері, дәу сияқты персонаждардың жиі ұшырасып отыруы бір жағы бұрынғы шаманизм, зороастризм дінінде айтылатын зұлымдық күштердің халық жадына сіңіп қалғандығы, кейін ислам дінін қабылдағанымен бұрынғы ескі діннің жаңғырығы халық әдебиетінде өзгерген түрде қайта көрініс беріп отыратындығын байқауға болады.

Профессор И.Т.Сагитов қарақалпақ эпосына діни элементтердің көп кіргендігі турасында дұрыс болжам жасаған. Жалпы ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының бірі ислам дінін көбірек қабылдаса, енді бірі азырақ қабылдағаны белгілі. Орта Азия мен Әзербайжан, османлы түріктердің эпосында ислам дінімен қатар ислам әдебиетінің әсерінің де көбірек енгендігі байқалады. Жауға шапқан батырды қолдап жүретін сопылық әдебиетте жиі ұшырасатын аруақ-бабалар батырдың жебеп-желеуші рухани тылсым рухтардың арқасында жеңіске жетеді, басына қиыншылық түскенде жанынан табылады, осылайша бұрынғы шамандық рухтар кейінгі ислам дінінің жебеуші күштеріне жол береді.

Қазақтың қаһармандық эпостарында мұсылман әулиелерінің қорғаштап жүретіндігі турасында академик А.Орлов та өз тарапынан атап өтеді: «Держась мусульманской тенденции, былина о

Кобланды в отношении калмыков неблагожелательна. Мало того, что былина подчеркивает мусульманское правоверие своих героев, она заставляет дочь крымского хана мечтать стать мусульманкой. Самый облик калмыка противен»[4, 44].

Қазақтың тарихи жырлары мен батырлық жырларында айдаһармен соғысу мотиві сирек ұшырасады, тіпті ұшыраспайды десе де болады. Олар көбіне архаикалық эпосқа тән дүниелер. Алайда, халық ақындары жырлаған кейбір қаһармандық эпостарда айдаһармен батырдың соғысу мотиві сақталып қалған. Бұл көне жырға жатады. Сондай жырдың қатарына Н.Байғанин жырлаған «Құбығұл» эпосын жатқызуымызға болады. Бұл жырда архаикалық мифтерде айтылатын көне персонаждар жақсы сақталған. Жырдың сюжеті де осы кейіпкерлермен соғысу, елді зұлмат күштерден тазалау жолында күресу идеясына құрылған: «Жырда бұрынғы батырлық эпоста кездесетін миф элементтері де аз емес. Уәлиханның бала тілеп әулие, әмбие қоймай түнеуі, бір әулие бейітінің басында ұйықтап жатқанда қырық шілтен Қайып ерненің ақ шалмалы шал бейнесінде келіп, балалы боласын деп аян беруі, атасының теріс бата бергенінен кейін Ақбілекті айдаһардың жұтуы, бұл жерде де ақ шалмалы Қайып атаның аян беруі, жәрдемдесуімен Құбығұлдың айдаһарды өлтіріп Ақбілекті ажалдан құтқаруы, сонымен бірге Аққұла аттың Құбығұлға адамша сөйлеп ақыл беруі, құсша ұшуы, тіпті Құбығұлдың түсінде Ақбілектің қайта-қайта келіп, мені іздеп тап деп шақыруы – міне осының бәрі де эпостық жырларда өте әріден келе жатқан мотивтер»[5, 60].

«Құбығұл» жыры «Қырымның қырық батыры» атты цикльді жырға кіріккен. Цикльдену кезінде бұрынғы архаикалық эпостарды да жыр өз шеңберіне енгізгендігі байқалады. Бұл жырларда ежелгі шамандық нанымдармен қатар кейінгі ислам дінінің әсері де көрініс береді. Дегенмен бұрынғы тотем-бабалар кейінгі діннің киелі рухтары мен қасиетті бабаларына жол бергендігі байқалады. Тотемдік киелер жырға қарағанда ертегілерде көбірек ұшырасады.

Бұл эпостағы мұсылман кейіпкерлердің көпшілігі Ноғайлы дәуірінде дүниеге келген эпостарға тән дүние болса керек. Оған дейінгі дүниеге келген архаикалық жырларда жебеуші рух ретінде тотемдік киелер ұшырасады. Айталық шамандық дәуірде батырды жебейтін рух ретінде қасқыр бейнесі кездеседі. Мысалы, ұйғыр жазуымен жазылған «Оғызнама» дастанында Оғыз қағанды жебеуші, жорыққа шыққанда алдына түсіп жол бастаушы рух ретінде қасқыр жүреді.

Ашина туралы аңызда да аяқ-қолы кесілген жас баланы тауып алған қасқыр оны бағып өсіреді. Ер жеткен соң соған қосылған қасқырдан ашина тайпасы тарайды. Бұның өзі түркі халықтарының киесі, жебеуші рухы қасқыр болғандығы, оның тотемдік бейне екендігін көрсетеді. Қасқыр культінің бірқатар халықтарда бар екендігі, дегенмен түркі халықтарында қасқыр тотемі болғандығы турасында белгілі ғалым Ә.Қоңыратбаев та атап өтеді. Онда былай дейді: «Тағы бір аңыз: Рум ертегілерінде Ромул мен Реманы қаншық қасқыр, Рүстемді жолбарыс емізіп, самұрық құс асырайды. Бұл аңыз түркі тайпаларында хұнн (Модэ) заманынан бар. Модэ (Мәди) өзінің екі қызына даладан орда салып, олар қасқырмен будандасады. Содан шин (ашина) түріктері тараған екен дейтін аңыз бар. Енді бірде суға тастаған баланы Бөрте-шине (қасқыр) асырап, ашина елі содан тарапты делінеді. Бомын қаған әскерлерінің туындағы белгі – қасқыр суреті болған. «Оғызнамада» Оғызхан әскерін көк бөрі басқарып отыратын болған. Шин – бөрі, содан Шона, Шора, Гүлбаршын, үйсін, байсын, үлешкин сөздері шығады. Мұндағы қасқыр - тотем»[6, 234].

Ислам діні кірген соң осы қасқыр бейнесін Қыдыр ата, Баба түкті шашты Әзиз, ғайып Ерен, қырық Шілтен сияқты мұсылман дүниесінен ауысқан киелердің орын ауыстырғандығы байқалады. Бұл киелер ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының эпосына тән нәрселер. Ислам діні арқылы түркі халықтарының эпостарынан орын алған рухани киелер жайында белгілі шығыстанушы-ғалым Х.Короглы мынадай жәйттерді баяндайды: «Под влиянием мусульманства видоизменился еще один мотив, широко распространенный в фольклоре тюркоязычных народов Востока и условно названный мотивом небесного вестника. В уйгурской «Огузнаме» таковым выступает «сивовласый, сивогривый большой волк». В «Героглы» и других дастанах эту роль выполняет праведный халиф Али с эравами (святыми) или же Хыдыр Ильяс (Хызр); бывает, что этих заступников-вестников заменяют чилтаны (сорок праведников-покровителей). Широко популярный образ всадника в зеленом плаще (Хызр), возникший безусловно в исламский период, по своей эпической функции напоминает древнетюркских «божьих стремянных на белых конях с серебряными жезлами, указывающих путь герою» (см. «Олонгхо», «Эр Соготох»). Очевидно, с

образом «вестника» - Черного ворона – древнетюркских сказаний («Олонгхо», «Эр Соготох» и др.) связан и образ журавлей огузского фольклора, к которым очень часто обращаются на чужбине герои дастанов и просят их передать весть родным соплеменникам»[7, 42].

Түркі халықтарының фольклорына көпшілік жағдайда басқа халықтардың жазба әдебиетінің әсері басымрақ болған. Мысалы, Үндістан, Иран, Арабстанда дүниеге келген көне кітаптар уақыт өте келе түркі халықтары арасына да тарайды. Кітаптағы оқиғаның сюжеті фольклорға енген соң ол ауыздан ауызға тарайтындықтан қосымша эпизоттар жамалып отыратындығы табиғи құбылыс. Осылайша сюжет даму барысында бастапқы формасынан ұлғайып, ел қажетіне қарай өзгерістерге ұшырай бастайды. Фольклордың өз заңдылығына қарай икемделеді.

Өзбек фольклорында орын алған Шығыс әдебиетінің әсері турасында өзбек ғалымы Г.А.Джалалов былай дейді: «Фольклорные произведения, в том числе и инонациональные, воздействовали на произведения письменной литературы народов Востока; отмечено и обратное влияние. Исследования показывают, что на узбекский фольклор, в частности на жанр сказки, сильное влияние оказало устное народное творчество древней Индии, Ирана, Египта и Азербайджана. Однако это влияние не было прямым, непосредственным. Сюжеты, перешедшие к нам из государств Востока, обычно шли с фольклорными мотивами, сохранившимися в образцах письменной литературы, а также, как отмечалось выше, с народными книгами «Двадцать пять рассказов Веталы», «Тысяча и одна ночь», «Калила и Димна», «Тутинома».

Вопрос о роли и месте народных книг Востока в фольклоре – один из самых интересных и необходимых в процессе углубленного рассмотрения исследуемых нами проблем[8, 84-85].

«Мың бір түн» атты ертегілер араб әдебиетінде ислам әдебиеті дәуірінде пайда болған, кейін әлем халықтарына өте кең тараған. Осы ертегілердің дүниеге келуіне шығарма сюжеттеріне көп жағдайда үнді мен парсы әдебиетінің әсері қатты болғандығы бүгінде дәлелденіп отыр. Ислам діні Иран жұртшылығына келгенге дейін, осыған ұқсас шығарма сасандық парсыларда да болған. Олар бұрынғы зороастризм дінінің әсерінде дүниеге келген фольклорлық негізде қағазға түскен, өңделген әдеби шығармалар әсіресе Сасанидтер үстемдік құрған кезеңде дүниеге келген болатын. Ол шығармалардың біразы кейін араб тіліне аударылу арқылы бүгінгі күнге жетіп отыр. Иранның мол әдеби жәдігерлерін кейін арабтың оқымысты көзі ашық адамдары өз тіліне аударып отырған.

Араб тіліне аударылған шығармалардың біразы, сол кездегі ұқыптылықтың арқасында бүгінгі күнге жетіп отыр. Ол жайында Иранның Қазақстандағы Мәдени орталығы шығарған оқу құралдарында былай деп жазады: «Ортағасырлардағы кейбір қолжазбалар Сасанидтер дәуірінен қазіргі кезге жетіп отыр, оның өзінде бүгінгі күнге сол еңбектердің тек бір бөлігі әдеби жәдігерлерден аударылып қалғаны ғана. Сондай-ақ басқа да әртүрлі шығармалар ортағасырлық дәуірлерде пайда болған, соларды исламдық жазушылар өз жазбаларында атын атайды және олардың кейбірін араб тіліне аударған. Сол орта ғасырлық жазбалар ішіндегі маңыздылардың бірі «Хұдайнама» деп аталады және ол шығармалар Сасанидтердің ақырғы кезеңінде дүниеге келді, оны ислам дәуірінің алғашқы ғасырларында араб тіліне бірнеше рет аударылды. Солардың ішінде 142 хижра жылында (763 жылы) сәтті аударғаны әрі кеңінен танымал болғаны Ибн Мукафа аудармасы болатын. Осылайша Хұдайнаманың көшірмесі мен арабша аудармасы ортамызға қайта оралды және оның ол кітаптың әсері ислам дәуірі әдебиетіне де ықпал етті...

Сол әдебиет негізінде дастандар, одан бөлек баһадүрлер туралы аңыздар мен яшттардағы («Авестадағы») тарихи аңыздар, «Хұдайнама» мен бастан кешкен әңгімелер де келіп жетті. «Мың ертегі» («Хезар афсане») сияқты кітаптар «Мың бір түн» кітабының қайнар көзі болды, сондай-ақ, «Хұсрау-Шырын», «Жеті ару» сияқты исламға дейін пайда болған дастандар қайта жырланды, бұрынғы әдеби жәдігерлер қайта түледі»[9, 4-5].

Шындығында ортағасырлық парсы шығармалары өзінің көркемдігімен арабтарды қызықтырса, сол кезде мәдениеті жақсы дамыған парсы әдебиетінің әсері өзге араб, түркі халықтарының фольклоры мен әдебиетіне белгілі дәрежеде өз ықпалын тигізгендігін көреміз. Қазіргі кезде ислам діні негізінде кірген деп жүрген кейбір персонаждардың бірқатары шындығында исламға дейін-ақ түркі фольклорына келіп орныққандығын көруімізге болады. Әрине, ол персонаждар араб, парсы, түркі халықтарының фольклорында жиі кездесетін персонаждар екендігі белгілі.

Түркі фольклорына кірген сюжеттің бірі – Хызыр, (Қыдыр-Илияс). Бұл түркілердің эпостары мен ертегілеріне мұсылман мәдениетінен де бұрынырақ шығыстық фольклорының ықпалы

негізінде кіргендігі байқалады, ол таза ислам әдебиетінің кейіпкері емес. Ол турасында қасиетті Құран Кәрімде де айтылмайды. Демек бұл кейіпкер Шығыс халықтарының фольклорында ислам дәуіріне дейін де кеңінен таралған, ескі кітаптар мен фольклорда айтылатын, кеңінен тараған кейіпкер болғандығы аңғарылады. Ол нақты қай елдің әдебиетінде пайда болғандығы да қазіргі кезеңде анық емес. Бір ғана анық нәрсе бұл кейіпкер түркі фольклорына мұсылмандықты қабылдағанның алдында, Шығыста пайда болған монотеистік діндер негізінде туған алғашқы діни әдебиеттердің әсері негізінде пайда болып, оның сюжеттері мен мотивтері кейінірек өзге халықтардың фольклорына көптеп кіре бастаған кезде орныққан болуы мүмкін.

Жебеуші кие ретінде тек қана орнығып қоймай, түркі халықтары фольклорында өзіне дейін орын алып келген басты кейіпкерді қорғап, қорғаштап келген тотем бабаларды ығыстырып шыққандығы көрініс табады. Ол өзіне дейінгі қасқыр, алып қарақұс, бұғы ана, Ұмай ана сияқты тотемдер орнына ендігі жерде Хызыр баба қолдана бастайды. Ойымыз дәлелді болу үшін жоғарыда аталған ғалым Г.А.Джалаловтың мына тұжырымына құлақ түрелік: «Итак, образ Хызра появился в сказках задолго до распространения мусульманской религии на территории Средней Азии. Однако с возникновением ислама образ Хызра в известной степени меняется. Он предстает уже иногда в качестве проповедника мусульманской религии, поскольку ее служители стремились сохранить определенные бытующие в народе взгляды и обычаи для использования в своих целях. Этот процесс приспособления образа подтверждается этнографическими материалами и фольклорными источниками. Вместе с тем основная его трактовка не изменилась. Согласно легендам, Хызр возникает перед людьми в облике нищего, безумного странника, светлого старца, всегда готового выслушать просьбу страждущего и великодушно подарить ему богатство и счастье. В сказках Хызр является бескорыстным помощником героя. Так, в сказке «Гулпари» шахзаде Акбар достигает желаемого, следуя советам и наставлениям Хызра; Кенже-батыр, брошенный братьями в беде, встречается с Хызром, которые ему помогает»[8, 140-141].

Ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының фольклорында айдаһар, дию, Хызыр, Ғайып ерен, қырық Шілтен сияқты кейіпкерлер ұшыраспайды. Батыр жолға шыққанда оған көмекке келетін, дәрменсіз күйге түскенде оны тығырықтан алып шығатын кейіпкерлердің көбі байырғы түркі мифінде ұшырасатын кейіпкерлер немесе тотем бабалар суреттеледі. Оған көбіне дем беретін, алдындағысын болжап, қауіп-қатерді ескертіп отыратын кейіпкер көбіне батырдың астындағы аты. Ол батырға айнымас жолдас, ең сенімді серік ретінде алынады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ибраев Ш. Поэтика огузского героического эпоса. Алматы: Ғылым, 1997. – 128 стр.
 [2] Сагитов И.Т. Каракалпакский героический эпос. Изд-во АН УзССР. Ташкент – 1962.-109стр.
 [3] Көрұғлы. (Көрұғлы және оның ұрпақтары туралы дастандар). Жинақты баспаға даярлаған Мәлике Ғұмарова (Ред. Мүшелері: М.Ғабдуллин, М.Ғұмарова, О.Нұрмағамбетова, С.Сейітов, Ә.Шәріпов жау.ред.) «Жазушы» баспасы, Алматы – 1973 жыл.
 [4] Академик А.С.Орлов. Казахский героический эпос. Изд-во Академии наук СССР. Москва 1945, Ленинград.
 [5] Қазақ әдебиетінің тарихы. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Екінші кітап. Совет дәуірі. Жалпы редакциясын басқарған ф.ғ.к. М.Қаратаев. ҚазССР Ғылым академиясының баспасы. Алматы – 1964ж.
 [6] Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы: Ғылым, 1987.- 368 бет.
 [7] Х.Короглы. Огузский героический эпос. Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы. Москва,- 1976г.- 240 стр.
 [8] Г.А.Джалалов. Узбекский народный сказочный эпос. Ташкент, Изд-во «Фан» Узбекский ССР, 1980. – 272с.
 [9] Тарих-е адабият-е фарси (Парсы әдебиетінің тарихы). Парсы тілін үйренуші студенттерге арналған оқу құралы. Қазақстандағы Иран Ислам Республикасының Мәдениет орталығы шығарған. 3-кітап. 1376 хижра қамари. (1997ж.).

REFERENCES

- [1] Ibraev SH. Poetika oguzskogo geroicheskogo ehposa. Almaty: Gylym, 1997. 128 str.
 [2] Sagitov I.T. Karakalpakskij geroicheskij ehpos. Izd-vo AN UzSSR. Tashkent. 1962. 109str.
 [3] Kөрұғлы. (Kөрұғлы zhәне оның ұрпақтары туралы dastandar). ZHinakty baspara dayarlaған Mәliке Ғұmarova (Red. Mүsheleri: M.Ғabdullin, M.Ғұmarova, O.Nұрмағambetova, S.Sejitov, Ә.SHәripov zhau.red.) «ZHazushy» baspasy, Almaty, 1973.
 [4] Akademik A.S.Orlov. Kazahskij geroicheskij ehpos. Izd-vo Akademii nauk SSSR. Moskva, 1945, Leningrad.

[5] Қазақ әдебиетінің тарихы. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Екінші кітап. Совет дәуірі. ЗHалпы редакциясын басқарған ғ.ғ.к. М.Қаратаев. ҚазССР Ғылым академиясының баспасы. Алматы, 1964.

[6] Қоңғұратбаев Ә. Қазақ епосы және түркология. Алматы: Ғылым, 1987. 368 бет.

[7] Н.Короглы. Огузский героический эпос. Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы. Москва, 1976. 240 стр.

[8] G.A.Dzhalalov. Uzbekskij narodnyj skazochnyj ehpos. Tashkent, Izd-vo «Fan» Uzbekskij SSR, 1980. 272s.

[9] Тарих-е адабият-е фарси (Парсы әдебиетінің тарихы). Парсы тілін үйренуші студенттерге арналған оқу құралы. Қазақстандағы Иран Ислам Республикасының Мәдениет орталығы шығарған. 3-кітап. 1376 hizhra қамари. (1997)

УДК 82-1/-9

Б.С. Абжет¹, М.Б. Шайхыстамова²

¹к.ф.н., доцент, ВНС НИИ Туркологии;

²PhD докторант, МНС НИИ Туркологии,

Международный казахско-турецкий университет им.Х.А. Ясави

РАЗВИТИЕ ЖАНРА САГИ В ТЮРКСКОМ НАРОДЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЖАНР АРХАИЧЕСКОГО ЭПОСА

Аннотация. Описывается быстроразвивающийся и в свое время широко распространившийся героический жанр древнетюркского народа, который в последнее время, перейдя на жанр Восточной саги, замедлил свое развитие. Речь идет о влиянии развитой арабской и персидской литературы на тюркские народы, адаптированных к оседлому образу жизни. Например, в сказаниях узбекского народа обязательно встречаются легенды о феях, великанах или драконах. Герои-богатыри побеждают их и восстанавливают мир в государстве. Можно также заметить, что в казахском эпосе богатыри сражаются с реальными батырами, а у узбеков они сражаются с мифическими персонажами. Часто встречающееся среди тюркских народов сказание о «Корулы» также имеет свое происхождение и в таджикском народе. Пришедшая к казахам через Центральную Азию, эта поэзия сохранила мифические персонажи. В казахской версии этого сказания такие сюжеты, как борьба главного героя с великаном, помощь фей очень схожи, то есть возникают мотивы, соответствующие турецким и иранским сказкам. Приводятся данные о влиянии рукописной литературы на устную.

Ключевые слова: тюркские народы, сага, архаический эпос, жанр, мифический персонаж, Восток, Запад, Центральная Азия, поэма, фольклор.

МАЗМҰНЫ

<i>Генбач А.А., Джаманкулова Н.О.</i> Жоғарғы үдемелі капиллярлық-кеуектік жылуалмастырғышты зерттеу және есептеу.....	5
<i>Ламбекова А.Н.</i> Ішкі аудит тиімділігі: ауқымды мәліметтерді талдау.....	11
<i>Мынбаева Д.Е., Нурғалиева А.М.</i> Екінші деңгейдегі банктердің басқару есебінде трансферттік бағалау белгілеудің қалыптасуы.....	15
<i>Сунакбаева Д.К.</i> Болашақ эколог мамандарды кәсіби даярлауда мобильді технологияларды пайдалану.....	19

Химия

<i>Стацюк В.Н., Айт С., Журинов М. Ж., Фогель Л.А., Абрашов А. А.</i> Гетероциклді аминдердің сынаптағы адсорбциялық сипаттамалары мен темірдегі ингибиторлық қабілеті арасындағы өзара байланыс.....	23
<i>Ермагамбет Б.Т., Қазанқарова М.Қ., Нурғалиев Н.У., Касенова Ж.М., Сайранбек А., Абылғазина Л.Д.</i> «Кендірлік» кенішінен алынған тақтатаас негізінде кеуекті-көміртекті материалдарды алу.....	30
<i>Шамбилова Г. Қ., Абдықадыров Б. К., Ажғалиев М. Н., Аманов Н.К.</i> Целлюлоза мен синтетикалық полимерлердің N-метилморфолин-N-оксидіндегі аралас ерітінділерінің фазалық ауысулары мен реологиялық қасиеттері.....	38

Техникалық ғылымдар

<i>Жәрменов Ә.А., Шалғымбаев С.Т., Ниязов А.А., Ли Э.М., Болотова Л.С., Агибаева Д.Н., Тюгай О.М., Шегай О.Г.</i> «Қажықонған» кенішінің тотықтырылған мыс кендерін қайта өңдеу құрамдастырылған флотациялық-гидрометаллургиялық технологиясын әзірлеу.....	46
---	----

Ақпараттық технологиялар

<i>Абдрахманов А.Е.</i> Криптографиялық қорғау бұзушылар моделдер және ҚР СТ 1073-2007 стандарты.....	62
---	----

Медицина

<i>Филиппова А.А., Рахимов Қ.Д., Абуова Ж.Б.</i> Ауруханада антибиотиктерді тиімді пайдалану қағидалары.....	72
<i>Сапаров Қ.А., Әсіл Ж.С.</i> Әр түрлі дозадағы темекі түтінінің әсеріне өкпенің құрылымдық-функционалдік өзгерістерін зерттеу.....	77

Биология

<i>Аширбеков Е.Е., Ботбаев Д.М., Белкожаев А.М., Абайлдаев А.О., Неупокоева А.С., Мухатаев Ж.Е., Алжанұлы Б., Шарафутдинова Д.А., Мукушкина Д.Д., Рахымғожин М.Б., Хансеитова А.К., Лимборская С.А., Айтхожина Н.А.</i> Оңтүстік-қазақстан, жамбыл және алматы облысы қазақтарының Y-хромосома гаплотоптарының таралуы.....	85
<i>Мустафин К.Г., Ахметсадыков Н.Н., Нармуратова Ж.Б., Жақипбекова А.С.</i> <i>Ganoderma Lucidum</i> және <i>Trametes Versicolor</i> саңырауқұлақтары биомассасының биологиялық белсенділігін зерттеу.....	96
<i>Мухтубаева С.К., Нелина Н.В., Ситпаева Г.Т., Құдабаева Г.М., Веселова П.В., Билибаева Б.К., Жумадилова А.</i> Солтүстік Тянь-Шанның (Күнгей және Қырғыз Алатауы) сирек, эндемді, реликті және жойылып бара жатқан өсімдік түрлері	103
<i>Лаханова К.М., Кедельбаев Б.Ш.</i> Сыра үгіндісі гидrolитикалық гидролиз және гидрлеу арқылы ксилит алу процесін зерттеу.....	111

Аграрлық ғылым

<i>Айдарханова Г.С., Тілеуберді А.Н.</i> Ағаш емес орман ресурстарының қолдану мәселелері мен келешегі.....	117
---	-----

Қоғамдық ғылымдар

<i>Азатбек Т., Тлесова Э., Бочарова А.</i> Беларусь республикасының экономикасындағы шетелдік инвестициялардың рөлін бағалау.....	128
<i>Асаинов А.Ж., Сәкенов Н.А., Сарыбаева И.Е.</i> Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігі заманауи шарттары.....	138
<i>Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө.</i> Құқықтың эволюциялық даму кезеңдері туралы.....	142
<i>Бекенова Л.М.</i> Алматыдағы инновациялық дамуды стратегиялық басқару.....	147
<i>Буткенова А. Қ.</i> (Мысалы Қазақмыс корпорациясы ЖШС) адам капиталын басқарудың өнеркәсіптік кәсіпорындар зерттеу саясаты.....	154
<i>Калиева Г.Т.</i> Агроөнеркәсіптердің инновациялық даму бағалау әдістері.....	158
<i>Құлбекова А.Ж.</i> Кәсіпкерлік мәні және бағалау, кәсіпкерлік тәуекелді қабылдау кезінде инвестициялық жобасының мұнай-газ саласы.....	165
<i>Молдашева А. К.</i> Атырау облысы бойынша шағын және орта бизнестің даму ерекшеліктері.....	176
<i>Насимов М. Ө.</i> Бәсекелік қабілет ұғымының негізгі белгілері мен ерекшеліктері.....	182

<i>Нурлихина Г.Б., Кольбаев М.К., Маткаримова Л.К.</i> Қазақстандағы шағын кәсіпкерліктің инновациялық инфрақұрылымының қазіргі жағдайы.....	190
<i>Хуаныш Л.</i> Заманауи шарттардағы қр кәсіпорындарында ішкі бақылау.....	205
<i>Серикова М.А.</i> Қазақстан республикасындағы салық аудитінің даму жағдайы мен перспективалары.....	211
<i>Темирова А.Б., Амирова Г., Юсупова С.А. Баймунинова Н.Х.</i> Халықаралық интеграция жағдайында ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру.....	218
<i>Уахитжанова А.М.</i> Экономика аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігінің кепілі ретіндегі Қазақстан агроөнеркәсіптік кешені дамуын қаржыландыру	226
<i>Жанбырбаева С.М., Зурбаева А.Б.</i> Фасилити менеджмент кәсіпорын инфрақұрылымын басқарудың заманауи бағыты ретінде.....	236
<i>Саткалиева Т.С.</i> Қазақстандағы еңбекақы төлеу және қызметкерлерді ынталандыру жүйесі.....	245
<i>Ниеталина Г.К.</i> Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешенінің бүгінгі жағдайы.....	252
<i>Әбжет Б.С., Шайхыстамова М.Б.</i> Түркі халықтарында қисса жанрының дамуы және оның архаикалық эпос жанрына тигізген әсері.....	260
<i>Шойбеков Р., Картаева Т.</i> Кимешек атрибуциясы.....	267
<i>Сабирова Р.К., Джумаева А.К., Тепова Г.Б., Масалимова А.К.</i> Қазақстан мен Қытай темір жол саласын дамытудың өзекті мәселелері.....	277

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Генбач А.А., Джаманкулова Н.О.</i> Исследование и расчет высокофорсированного капиллярно-пористого теплообменника.....	5
<i>Ламбекова А.Н.</i> Эффективность внутреннего аудита: анализ большими данными.....	11
<i>Мынбаева Д.Е., Нурғалиева А.М.</i> Формирование трансфертного ценообразования в системе управленческого учета в банках второго уровня.....	15
<i>Сунакбаева Д.К.</i> Использование мобильных технологий в формировании профессиональной компетенции будущих экологов.....	19

Химия

<i>Стацюк В.Н., Айт С., Журинов М. Ж., Фогель Л.А., Абрашов А. А.</i> Взаимосвязь между адсорбционными характеристиками гетероциклических аминов на ртути и их ингибирующей способностью на железе.....	23
<i>Ермагамбет Б.Т., Казанкапова М.К., Нурғалиев Н.У., Касенова Ж.М., Сайранбек А., Абылгазина Л.Д.</i> Получение пористо-углеродных материалов на основе сланца месторождения «Кендырлык».....	30
<i>Шамбилова Г. К., Абдыкадыров Б. К., Ажғалиев М. Н., Аманов Н.К.</i> Фазовые переходы и реологические свойства смешанных растворов целлюлозы и синтетических полимеров в N-метилморфолин-N-оксиде.....	38

Технические науки

<i>Жарменов А.А., Шалғымбаев С.Т., Ниязов А.А., Ли Э.М., Болотова Л.С., Агибаева Д.Н., Тюгай О.М., Шегай О.Г.</i> Разработка комбинированной флотационно - гидрометаллургической технологии переработки окисленной медной руды месторождения «Хаджиконган».....	46
---	----

Информационные технологии

<i>Абдрахманов А.Е.</i> Модели нарушителей криптографической защиты и стандарт СТ РК 1073-2007.....	62
---	----

Медицина

<i>Филиппова А.А., Рахимов К.Д., Абуова Ж.Б.</i> Принципы рационального применения антибиотиков в стационаре.....	72
<i>Сапаров К.А., Асил Ж.С.</i> Структурно-функциональное исследование легких на воздействия различных доз сигаретного дыма.....	77

Биология

<i>Аширбеков Е.Е., Ботбаев Д.М., Белкожаев А.М., Абайлдаев А.О., Неупокоева А.С., Мухатаев Ж.Е., Алжанулы Б., Шарафутдинова Д.А., Мукушкина Д.Д., Рахымгожин М.Б., Хансеитова А.К., Лимборская С.А., Айтхожжина Н.А.</i> Распределение гаплогрупп Y-хромосомы казахов южно-казахстанской, Жамбылской и Алматинской областей.....	85
<i>Мустафин К.Г., Ахметсадыков Н.Н., Нармуратова Ж.Б., Жакипбекова А.С.</i> Изучение биологической активности биомассы грибов <i>Ganoderma Lucidum</i> и <i>Trametes Versicolor</i>	96
<i>Мухтубаева С.К., Нелина Н.В., Ситпаева Г.Т., Кудабаяева Г.М., Веселова П.В., Билибаева Б.К., Жумадилова А.</i> Редкие, эндемичные, реликтовые и исчезающие виды растений северного Тянь-Шаня (Кунгей и Киргизский Алатау)..	103
<i>Лаханова К.М., Кедельбаев Б.Ш.</i> Гидролитическое гидрирование целлюлозы гуза-паи с целью получения сорбита.....	111

Аграрные науки

<i>Айдарханова Г.С., Тілеуберді А.Н.</i> Проблемы и перспективы развития использования недревесных лесных ресурсов.....	117
---	-----

Общественные науки

<i>Азатбек Т.А., Тлесова Э.Б., Бочарова А.</i> Оценка роли иностранных инвестиций в экономике республики Беларусь.....	128
<i>Асаинов А.Ж., Сакенов Н.А., Сарыбаева И.Е.</i> Состояния экономической безопасности Казахстана в современных условиях.....	138
<i>Аюпова З.К., Кусаинов Д.У.</i> Об этапах эволюционного развития права.....	142
<i>Бекенова Л.М.</i> Стратегическое управление инновационным развитием Алматы.....	147
<i>Буткенова А.К.</i> Исследование политики промышленных предприятий в области управления человеческим капиталом (на примере ТОО корпорация Казахмыс)	154
<i>Калиева Г.Т.</i> Методы оценки инновационного развития предприятий агропромышленного комплекса	158
<i>Кудубекова А.Ж.</i> Оценка предпринимательских рисков при принятии инвестиционного проекта в нефтегазовой отрасли.....	165

<i>Молдашева А.К.</i> Особенности развития малого и среднего бизнеса по Атырауской области.....	176
<i>Насимов М. О.</i> Основные признаки и особенности понятия конкурентоспособность	182
<i>Нурлихина Г.Б., Кольбаев М.К., Маткаримова Л.К.</i> Современное состояние инновационной инфраструктуры малого предпринимательства в Казахстане.....	190
<i>Хуаныш Л.</i> Внутренний контроль на предприятиях РК в современных условиях.....	205
<i>Серикова М.А.</i> Состояние и перспективы развития налогового аудита в республике Казахстан.....	211
<i>Темирова А.Б., Амирова Г., Юсупова С.А., Баймуминова Н.Х.</i> Повышение конкурентоспособности национальной экономики в условиях международной интеграции.....	218
<i>Уахитжанова А.М.</i> Финансирование развития агропромышленного комплекса Казахстана, как залог конкурентоспособности аграрного сектора экономики.....	226
<i>Жанбырбаева С.М., Зурбаева А.Б.</i> Фасилити менеджмент как современное направление управления объектами инфраструктуры предприятия.....	236
<i>Саткалиева Т.С.</i> Система оплаты труда и стимулирования персонала в Казахстане.....	246
<i>Ниеталина Г.К.</i> Современное состояние АПК в Казахстане.....	252
<i>Абжет Б.С., Шайхыстамова М.Б.</i> Развитие жанра саги в тюркском народе и его влияние на жанр архаического эпоса	260
<i>Шойбеков Р., Картаева Т.</i> Атрибуция кимешека.....	267
<i>Сабирова Р.К., Джумаева А.К., Тепова Г.Б., Масалимова А.К.</i> Современные проблемы развития железнодорожной отрасли Казахстана и Китая	277

CONTENT

<i>Genbach A.A., Jamankulova N.O.</i> Research and calculation of high-forced capillary-porous heat exchanger.....	5
<i>Lambekova A.N.</i> Efficiency of internal audit: large data analysis.....	11
<i>Mynbayeva D.Y., Nurgaliyeva A.M.</i> Formation of pricing in the system of management accounting of second-tier banks...	15
<i>Sunakbayeva D.K.</i> Application of mobile technologies in forming the professional competence of future ecologists.....	19
Chemistry	
<i>Statsyuk V.N., Ait S., Zhurinov M.Zh., Fogel L.A., Abrashov A. A.</i> The relationship between the adsorption characteristics of heterocyclic amines on mercury and their inhibitory ability on iron.....	23
<i>Ermagambet B.T., Kazankapova M.K., Nurgaliyev N.U., Kasenova Zh.M., Sayranbek A., Abylgazina L.D.</i> The production of porous-carbon materials from based on oil shale of the Kendyrlyk deposit.....	30
<i>Shambilova G. K., Abdykadyrov B. K., Azhgaliev M. N., Amanov N. K.</i> Phase transitions and rheological properties of mixed solutions of cellulose and synthetic polymers in N-methylmorpholine-N-oxide.....	38
Technical sciences	
<i>Zharmenov A.A., Shalgymbaev S.T., Niyazov A.A., Lee E.M., Bolotova L.S., Agibaeva D.N., Tugai O.M., Shegai O.G.</i> Development of a combined flotation-hydrometallurgical technology for the processing of oxidized copper ore at the Khadjikongan deposit.....	46
Information technology	
<i>Abdrakhmanov A.E.</i> Models of violators of cryptographic protection and standard ST RK 1073-2007.....	62
Medicine	
<i>Filippova A.A., Rakhimov K.D., Abuova Zh.B.</i> Principles of rational use of antibiotics in a hospital.....	72
<i>Saparov K.A., Asil Zh.A.</i> Structural and functional study of the lungs on the effects of various doses of cigarette smoke.....	77
Biology	
<i>Ashirbekov E.E., Botbaev D.M., Belkozhaev A.M., Abayldaev A.O., Neupokoeva A.S., Mukhataev J.E., Alzhanuly B., Sharafutdinova D.A., Mukushkina D.D., Rakhymgozhin M.B., Khanseitova A.K., Limborska S.A., Ayt Khozhina N.A.</i> Distribution of Y-chromosome haplogroups of the kazakh from the south Kazakhstan, Zhambyl and almaty regions.....	85
<i>Mustafin K.G., Akhmetsadykov N.N., Narmuratova Zh.B., Zhakipbekova A.S.</i> Biological activity of <i>Ganoderma Lucidum</i> and <i>Trametes Versicolor</i> biomass	96
<i>Mukhtubaeva S.K., Nelina N.V., Sitpayeva G.T., Kudabayeva G.M., Veselova P.V., Bilibayeva B.K., Jumadilova A.</i> Rare, endemic, relict and endangered plant species of the northern Tien Shan (Kungei, Kirgizskiy Alatau).....	103
<i>Lakhanova K.M., Kedelbaev B.Sh.</i> Hydrolytic hydrogenation of 291 cellulose guza-paya with the aim of obtaining sorbitol.....	111
Agricultural science	
<i>Aidarkhanova G. S., Tileuberdi A. N.</i> Problems and prospects of development of use of non-wood	117
Social Sciences	
<i>Azatbek T.A., Tlesova E.B., Bocharova A.</i> Evaluation of the role of foreign investment in the economy of the republic of Belarus.....	128
<i>Asainov A.Zh., Sakenov NA, A., Sarybaeva I.E.</i> Status of economic safety of Kazakhstan in modern conditions.....	138
<i>Ayupova Z.K., Kussainov D.U.</i> About the stages of evolutionary development of law.....	142
<i>Bekenova L.M.</i> Strategic management of innovational development in Almaty.....	147
<i>Butkenova A. K.</i> Investigation of politics of industrial enterprises in the field of management of human capital (on the example of LLP Kazakhmys corporation).....	154
<i>Kaliyeva G.T.</i> Methods of estimation of innovative development of agro industrial complex enterprises	158
<i>Kulubekova A.Zh.</i> Estimation of enterprise risks at acceptance of investment project in oil and gas industry.....	165
<i>Moldasheva A. K.</i> Features of development of small and medium business in Atyrau region.....	176
<i>Nassimov M. O.</i> Main signs and features of the concept competitiveness.....	182
<i>Nyurlikhina G.B., Kolbayev M.K., Matkarimova L.K.</i> Contemporary state of innovative infrastructure of small entrepreneurship in Kazakhstan.....	190
<i>Huanysheva L.</i> Internal control at rk enterprises in modern conditions.....	205
<i>Serikova M.A.</i> Condition and perspectives of the development of tax audit in the republic of Kazakhstan.....	211
<i>Temirova A.B., Amirova G., Yssupova S.A., Baimuminova N.H.</i> Improving the competitiveness of the National Economy in the conditions of International Integration.....	218

<i>Uakhitzhanova A.M.</i> Financing the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan, as a guarantee of competitiveness of the agrarian sector of the economy.....	226
<i>Zhanbyrbayeva S., Zurbayeva A.</i> Facilities management as modern direction of enterprise's infrastructure management.....	236
<i>Satkaliyeva T.S.</i> System of payment and stabulation of personnel in Kazakhstan.....	245
<i>Nietalina G.K.</i> The present state of the APK in Kazakhstan.....	252
<i>Abjet B.S. Shaykhystamova M.B.</i> Development of the genre of sagi in turkish people and its impact on genre of archaic epos.....	260
<i>Shoibekov R., Kartaeva T.E.</i> Attribution of kimeshek.....	267
<i>Sabirova P.K., Zhumayeva A.K., Tlepova G.B., Masalimova A.K.</i> Modern problems of development of railway industry of Kazakhstan and China.....	277

**Publication Ethics and Publication Malpractice
in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www.nauka-nanrk.kz

ISSN 2518-1483 (Online), ISSN 2224-5227 (Print)

<http://www.reports-science.kz/index.php/ru/>

Редакторы *М. С. Ахметова, Т. А. Апендиев*
Верстка на компьютере *А. М. Кульгинбаевой*

Подписано в печать 13.12.2017.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
18,3 п.л. Тираж 2000. Заказ 6.

Национальная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-18, 272-13-19